

BOLTAYEV M.J.

MARKAZIY OSIYO IQTISODIY VA IJTIMOIY GEOGRAFIYASI

**Toshkent
2024**

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRILIGI
CHIRCHIQ DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI

BOLTAYEV M.J.

MARKAZIY OSIYO IQTISODIY VA IJTIMOIY GEOGRAFIYASI

(DARSLIK)

Toshkent
«Sarbon LLS»
2024

UO'K 911.5/9
KBK 26.8
B-80

BOLTAYEV M.J. MARKAZIY OSIYO IQTISODIY VA
IJTIMOIY GEOGRAFIYASI. Darslik. – T.: "Sarbon LLS", 2024.
174 b.

Ma'sul muharrir:

Maxmudov M.M. - *g.f.f.d.*

Taqrizchilar:

Nazarov M.I. - *dos. (O'zMU).*

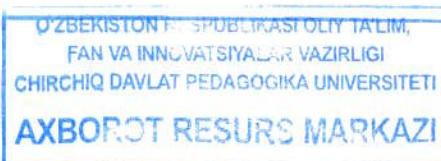
Abdimurotov O.O'. - *g.f.f.d. (ChDPU).*

Mazkur darslikda Markaziy Osiyo davlatlarining tabiiy sharoiti va boyliklari, aholisi va mehnat resurslari, sanoati, qishloq xo'jaligi, transporti, tashqi iqtisodiy aloqalarining geografik jihatlari yoritilgan.

Darslik geografiya, geografiya o'qitish metodikasi, geografiya va iqtisodiy bilim asoslari ta'lim yo'nalishlari talabalariga mo'ljallangan.

UO'K 911.5/9
KBK 26.8

ISBN 978-9910-9027-7-2

KIRISH

Amudaryo, Sirdaryo, Zarafshon va Murg'ob daryolari vodiylarida bizning asrimizgacha bir qancha qadimgi buyuk davlatlar bo'lgan. (Baqtriya, Marg'iyona, Xorazm, So'g'diyona va boshqalar). XVI asr boshlarigacha Markaziy Osiyodan Yevropa va Osiyoni tutashtirib turuvchi Buyuk Ipak Yo'li o'tgan edi. Keyinchalik dengiz yo'llarining ochilishi bilan Markaziy Osiyo hududidan o'tgan Buyuk Ipak Yo'li inqirozga yuz tutdi. Bu esa o'z navbatida Markaziy Osiyo davlatlarini tashqi bozordan uzib qo'ydi. XIX asr o'rtalariga kelib Markaziy Osiyoning boy tabiiy resurslari chet el kapitalistlarini o'ziga jalb qildi. Natijada Markaziy Osiyoni Rossiya o'z tarkibiga qo'shib oldi va o'zining xom ashyo bazasiga aylantirdi. Rossiya tomonidan Markaziy Osiyodan xom ashyolarni olib ketish maqsadida Kaspiy orti, Toshkent-Orenburg temir yo'llari qurildi. Bu davrlarda Markaziy Osiyodan asosan paxta tolasi, qorako'l va pilla olib ketilar edi.

Oktyabr inqilobi natijasida 1918 yili Markaziy Osiyoda Turkiston Avtonom Respublikasi tashkil topdi. 1924-1925 yillardagi milliy bo'linishlar natijasida O'zbekiston, Turkmaniston ittifoqdosh respublikalari, Tojikiston, Qirg'iziston avtonom respublikalari tashkil etildi. Tojikiston 1929 yilda, Qirg'iziston, Qozog'iston esa 1936 yili ittifoqdosh respublika maqomini oldi va sobiq ittifoq tarkibiga kiritildi. Qoraqalpog'iston Respublikasi 1936 yilgacha Rossiya tarkibida bo'lgan edi. 1936 yildan boshlab O'zbekiston tarkibiga qo'shildi. 1991 yil sobiq ittifoqning parchalanishi natijasida bu respublikalar mustaqil suverenitet respublikalarga ajralib ketdi.

Markaziy Osiyo Respublikalariga Qozog'iston va O'rta Osiyo respublikalaridan Turkmaniston, O'zbekiston, Tojikiston hamda Qirg'iz respublikalari kiradi. Ularning hududi 3994,4 ming km.kv.ni (MDHning 18%), aholisi 80,1 mln (2023). kishini (MDHning 20% aholisini) tashkil etadi.

1. MARKAZIY OSIYONING RIVOJLANISH TARIXI

Osiyoning Oltoy tog'lari bilan Himolay tog'lari oralig'ida joylashgan bu qismi tabiiy sharoitining o'ziga xos ekanligini nemis olimi Aleksandr fon Gumbold qayd qilib o'tgan edi. U Markaziy Osiyo tushunchasini baland tog'lar bilan o'ralgan, okeanlardan uzoqda joylashgan va cho'l landshaftlari hukmron bo'lgan o'lka sifatida fanga kiritgan.

Bu hududni tadqiq etishga rus va sovet olimlari ayniqsa katta hissa qo'shishdi, Ular N. M. Prjevalskiydan boshlab Markaziy Osiyoni kompleks o'rganishdi. Bu tadqiqotlar hozirgi vaqtda ham davom ettirilayapti.

Markaziy Osiyoning chegarasi haqidagi masalada hozirga qadar ham yagona bir fikr yo'q. Uni o'rgangan yirik tadqiqotchilardan biri V. A. Obruchev Kunlundan shimoldagi cho'ldan iborat yassi tog'likni Markaziy Osiyo deb atagan va unga Tibet tog'ligini qo'shmagan. Boshqa tadqiqotchilar Tibetni Markaziy Osiyoning bir qismi deb hisoblaydilar, lekin Tibet tog'ligining asl Markaziy Osiyodan farq qilishini ko'rsatib uning o'ziga xos xususiyatlarini ta'kidlaydilar.

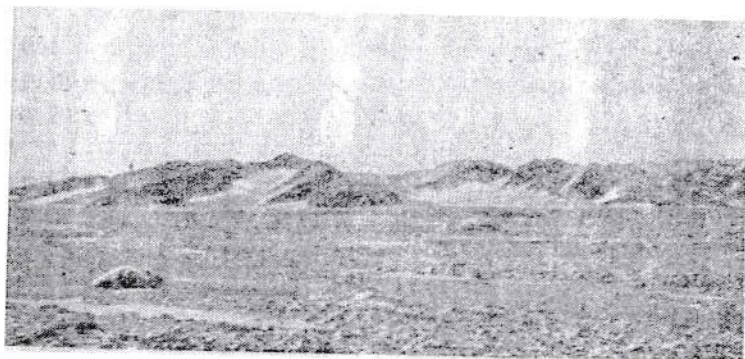
Markaziy Osiyoning shimoliy va g'arbiy chegaralarini turli tadqiqotchilar turlicha o'tkazadilar. E. M. Murzaev Markaziy Osiyoga SSSR chegaralaridan janub va sharq tomonlarda joylashgan yassi tog'lik va tizma tog'larni kiritadi. V. M. Sinitsin Markaziy Osiyoga Osiyoning suvi tashqariga oqib chiqib ketmaydigan butun ichki rayonlarini kiritadi va shunday qilib, uning tarkibiga O'rta Osiyoning ham ayrim rayonlarini (masalan, Sharqiy Pomirni) qo'shadi, lekin Mongoliyaning Shimoliy Muz va Tinch okeanlar havzasiga qarashli shimoliy qismlarini Markaziy Osiyoga kiritmaydi.

Markaziy Osiyo uchun tabiatining bir butunligi xosdir. Bu esa uning geografik o'rni hamda landshaftlarining tarkib topish tarixi xususiyatlarining natijasidir. Bu hududni mezozoy erasi o'rtalaridan buyon dengiz bosmagan va u yer yuzidagi

quruqlikning eng qadimgi qismlaridan biri hisoblanadi. Markaziy Osiyoning yer yuzasi palaxsali, to'rsimon katalak tuzilishga ega. Bir necha marta qayta tiklangan tektonik harakatlar ana shunday tuzilishni hosil qilgan. Bu hudud rel'efining umumiy xususiyatlari yangi tektonikaning juda katta rol o'ynaganiga, denudatsiya jarayonlarining kuchsiz rivojlanganiga, struktura shakllarining keskin ifodalanganligiga va tekislangan yuzalarining ko'p tarqalganligiga bog'liqdir. Okeanlardan uzoqda joylashganligi va hamma tomondan baland tog'lar bilan to'silganligi iqlimning kontinental va quruq bo'lishiga, yer usti suvlarining tartibsiz ekanligiga hamda cho'l, chala cho'l va dasht landshaftlarining rivojlanganligiga sabab bo'lgan.

Shu bilan birga o'lkaning rivojlanish tarixi davomida chekkadagi tog'lar ko'tarilgan sari iqlimning aridligi kuchayib borgan. Oxirgi muz bosish davrida ham Markaziy Osiyo hozirgiga qaraganda ancha sernam, erozion tarmoqlari (shoxobchalar) rivojlangan va yirik oqar ko'llari ko'p bo'lgan. Hozirgi sharoit muzlik davridan keyingi kserotermik davrda Himolay va Tibet tog'larining ko'tarilishi hamda Hind okeani tomonidan sernam havo oqimlarining kirib kelishi to'xtashi natijasida qaror topdi.

Markaziy Osiyoning qurg'oqchillashib borishi hozirgi davrda ham davom etayaptimi yo'qmi degan masalada hozirgacha yagona bir fikr yo'q. E. M. Murzaev, K. K. Markov va boshqa bir qancha tadqiqotchilar Markaziy Osiyoning qurg'oqchillashishi kserotermik davr oxiriga kelib to'xtadi va hozirgi vaqtda namlikning bir oz ko'payishi kuzatilmoqda deb hisoblaganlar. V. M. Sinitsin fikriga ko'ra Markaziy Osiyoning qurg'oqchillashishi hozirgi zamonda ham davom etyapti.

**Markaziy Osiyoning tipik landshafti.
(A. Fedorovich fotosi).**

Hududning qadimiyligi, uzoq davom etayotgan qurg'oqchilik, o'lkaning mo'tadil hamda subtropik mintaqalarda joylashganligi Markaziy Osiyoda tuproq, o'simlik va hayvonot dunyosining tarkib topishi uchun o'ziga xos sharoit yaratgan. Markaziy Osiyo dunyoda tuprog'ini tuz qoplagan va bo'z hamda bo'z-qo'ng'ir tuproqlar tarqalgan eng katta o'lkadir. O'simlik va hayvonlar uchun uzoq vaqt davomida arid sharoitga, temperaturaning keskin o'zgarishiga, suvning kuchli darajada minerallasiganiga moslashish xosdir. O'simliklar orasida qumda, toshloq va sho'r yerlarda o'suvchi o't va butalar ko'pchilikni tashkil qiladi. Hayvonlardan tuyoqlilar, kemiruvchilar va sudralib yuruvchilar keng tarqalgan.

Markaziy Osiyo turli joylari tabiiy sharoit o'xshashligining Osiyoning boshqa qismlaridagiga qaraganda ancha aniq ifodalanganligiga qaramay, uni tabiiy geografik o'lkalarga ajratishga asos bo'ladigan anchagina tafovutlar ham mavjud. Bu oblastlardan birinchisi Sibir bilan chegaradosh bo'lgan Shimoliy Mongoliyaning tabiiy xususiyatlari Markaziy Osiyoga qanchalik yaqin bo'lsa, Shimoliy Osiyoga ham shunchalik o'xshashdir. Bu o'lka oraliq xarakterga ega. Janubiy Mongoliya va Shimoliy Xitoyning cho'ldan iborat yassi tog'liklariga, shuningdek,

Shimoli-g'arbiy Xitoyning tog'lari hamda soyliklariga ham Markaziy Osiyoning tipik tabiiy xususiyatlari xosdir.

1.1 TABIIY SHAROITI

Markaziy Osiyo davlatlari hududi tabiati nihoyatda xilma-xil bo'lib tekislik, tog'lik, cho'l va chala cho'l landshaftlardan iborat. Mintaqada Pomir, Oloy, Tyan-Shan kabi tog' tizmalar joylashgan. Bu tog'larda MDH davlatlarining Ismoil Somoniy, G'alaba, Xontangri kabi balandligi 7000 m dan ortadigan cho'qqilari ko'p. Shuningdek Markaziy Osiyoda past tekisliklar va botiqlar ham ko'p uchraydi. Markaziy Osiyoning eng past cho'kmasi Qoragiyo (Botir) botig'i bo'lib, u dengiz sathidan -132 m pastda joylashgan.

Tog'larda katta muzliklar ham uchraydi. Ayniqsa Fedchenko va Inelchek muzliklari alohida ahamiyatga ega. Tog'lardagi muzliklardan ko'plab daryolar boshlanadi.

Mintaqaning tog'li va tog' oldi zonolari o'zining seysmik aktivligi bilan ajralib turadi (Andijon zilzilasi 1902 y, Ashxobod-1948, Toshkent 1968 va boshqalar shular jumlasidandir).

Markaziy Osiyoning g'arbiy qismida va shimolida Kaspiy bo'yi va Turon past tekisligi joylashgan bo'lib, uning katta qismi Qoraqum va Qizilqum cho'llari bilan band. Mintaqa iqlimi keskin kontinental, sovuqsiz kunlar 200-240 kunga to'g'ri keladi. Vegetatsiya davrining uzoqligi hamda havo haroratining yuqoriligi janubda ingichka tolali paxta, shimolda esa erta pishar paxta yetishtirishga imkon beradi. Paxtachilik Markaziy Osiyo xalqlarining qadimgi dehqonchiliklaridan hisoblanadi.

Yog'in miqdori cho'llarda 50 mm dan tog' oldida 300-400 mmga yetadi. Ayrim joylarda esa 700-800 mmni tashkil etadi. Mintaqa daryolarining ko'pchiligi kam suvli bo'lib, berk havzaga kiradi. Sug'orishda ishlatiladigan daryolari Amudaryo, Sirdaryo, Tajan, Murg'ob, Chuy va boshqalardir. Sug'oriladigan